

УДК 3384302

О. В. ШЛАПАК,
здобувач ступеня кандидата економічних наук,
ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”,
віце-президент з корпоративних стандартів та управління
ТОВ “ІМГ Інтернешнл холдінг компані”
(Київ)

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ГАЛУЗІ М'ЯСНОГО СКОТАРСТВА В УКРАЇНІ

Проаналізовано переваги та ризики індустріальної моделі м'ясного скотарства і доведено, що альтернативи їй в Україні немає. Визначено шляхи мінімізації ризиків інтенсивного виробництва і механізми взаємодії індустріальних комплексів з господарствами населення. Обгрунтовано необхідність виділення м'ясного скотарства в окремий проект у рамках державного інвестиційного проекту “Відроджене скотарство”.

Ключові слова: м'ясне скотарство, розвиток тваринництва, державна підтримка, аграрна політика.

O. V. SHLAPAK,
Competitor for the Degree of Cand. of Econ. Sci.
of the Institute for Economics and Forecasting, Ukrainian National Academy of Sciences,
Vice-President of proprietary standards and administration
of LLC “IMG International Holding Company”
(Kyiv)

STRATEGICAL DIRECTIONS OF THE DEVELOPMENT OF THE CATTLE BREEDING IN UKRAINE

Merits and risks of the industrial model of beef raising are analyzed, and it is proved that there is no alternative to it in Ukraine. Ways of minimizing the risks of intensive production and mechanisms of collaboration of industrial complexes with households are found. The necessity to separate the cattle breeding in an individual project within the national investment project “Restored Cattle Breeding” is substantiated.

Keywords: beef cattle, cattle breeding development, government support, agricultural policy.

Рівень споживання червоного м'яса є важливим індикатором добробуту населення країни, а ступінь розвитку м'ясного скотарства можна вважати визначальним показником стану її економіки. Розвиток м'ясного скотарства сприяє соціально-економічній розбудові сільських територій, а також трудових і виробничих ресурсів, зростанню експортного потенціалу країни. Рекомендований рівень споживання яловичини * задовольняється в Україні менше ніж на 65% і з кожним роком скорочується. Так, у 2009–2012 рр. споживання яловичини зменшилося до рекордно низького рівня – 9,6–8,9 кг на душу населення на рік. Унаслідок довго-

* Мінімальна норма споживання яловичини, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 14.04.2000 № 656 “Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення”, повинна становити 14 кг/рік для працездатного населення.

тривалої кризи галузь м'ясного скотарства, яка активно розвивалася в Україні з 1950-х років, перебуває в депресивному стані.

Питання відродження даної галузі досліджено в працях відомих вітчизняних учених М. Зубця, І. Гузева [1], П. Березівського [2], А. Геті, С. Рубана [3] та інших. Вони є одними з розробників проекту “Відроджене скотарство”, акцент в якому зроблено на розвитку його молочного напрямку. Особливістю нашого підходу є зосередженість виключно на вирішенні проблем стратегії розвитку галузі м'ясного скотарства із залученням інвестицій аграрного бізнесу на засадах державно-приватного партнерства.

Мета статті полягає в обґрунтуванні стратегічних напрямів розвитку галузі м'ясного скотарства в Україні. Для досягнення цього було вирішено такі завдання:

- встановлено головну та стратегічну мету розвитку м'ясного скотарства в Україні;
- з'ясовано основні проблеми розвитку;
- здійснено аналіз переваг та визначено заходи щодо мінімізації ризиків індустріальної моделі м'ясного скотарства і на цій основі обрано стратегічну модель розвитку м'ясного скотарства в Україні.

Головна мета розвитку м'ясного скотарства полягає в забезпеченні населення країни високоякісними яловичиною і телятиною та збільшенні експорту м'яса великої рогатої худоби. Відповідно, стратегічна мета розвитку – розширити виробництво високоякісної яловичини шляхом створення стартових економічних і технологічних умов для формування й прискореного розвитку спеціалізованого м'ясного стада.

Створення галузі спеціалізованого м'ясного скотарства є ключовим у вирішенні даного питання, оскільки орієнтація на розведення комбінованих порід великої рогатої худоби (м'ясо-молочної спеціалізації) не забезпечить населення країни високоякісним м'ясом. Хоча потенціал м'ясної продуктивності більшості комбінованих порід незначною мірою поступається перед спеціалізованими м'ясними породами, проте за виходом м'яса і його якісними властивостями м'ясні породи істотно перевищують комбіновані. Вихід м'яса у спеціалізованих м'ясних порід на 100 кг забійної ваги є майже на 10% більшим за низьких показників жирності та вмісту кісток у туші [4]. У зв'язку із стратегічною метою м'ясного скотарства також зазначимо, що стартові економічні й технологічні умови потрібні не тільки для формування племінної бази м'ясного скотарства, але й (за умов високих кредитних ставок) для підтримання майже трирічного виробничого циклу.

Головне у визначенні та обґрунтуванні стратегічних напрямів розвитку м'ясного скотарства в Україні – це аналіз стану галузі та проблем її розвитку, ключовими з яких на сучасному етапі є такі.

1. *Структурні диспропорції.* Близько 70% поголів'я великої рогатої худоби сконцентровано в господарствах населення. Саме вони, а не спеціалізовані тваринницькі ферми, є основними постачальниками м'яса великої рогатої худоби на ринку.

2. *Порівняно низька м'ясна продуктивність великої рогатої худоби.* У 2011 р. середня маса яловичини з однієї туші забитої худоби в усіх категоріях господарств України становила 89 кг, тоді як у США – 124, Канаді – 99, Мексиці – 91 кг (табл. 1).

3. Відсутність цілеспрямованої політики нарощування стада високопродуктивних спеціалізованих м'ясних порід. У результаті на забій ідуть поголів'я надремонтного молодняка та вибракуване поголів'я дорослої худоби молочних і молочно-м'ясних порід.

4. Відсутність міцної кормової бази, здатної забезпечити повну реалізацію генетичного потенціалу худоби. Унаслідок незадовільної організації відгодівлі середня жива вага однієї голови худоби, реалізованої на забій, в усіх категоріях господарств України склала лише 262 кг.

5. Збитковість виробництва м'яса великої рогатої худоби в сільськогосподарських підприємствах, яка з 1995 р. коливається від –20% до –50%.

6. Недостатній рівень державної підтримки розвитку м'ясного скотарства. Часткове відшкодування вартості закуплених племінних телиць м'ясного напрямку продуктивності, будівництва та реконструкції фермерських комплексів доступне обмеженій кількості сільськогосподарських підприємств.

Таблиця 1

Виробництво м'яса на одну голову худоби в країнах світу у 2011 р. *

Країни	Поголів'я великої рогатої худоби на початок 2011 р. (млн. голів)	Виробництво яловичини та телятини забійною вагою (тис. т)	Виробництво яловичини та телятини на одну голову худоби, наявної на початок року, забійною вагою (кг)
Україна.....	4,49	399,1	89
США.....	92,3	11411	124
Аргентина.....	48,7	2605	53
Австралія.....	28,3	2112	75
Бразилія.....	208	10268	49
Канада.....	12,3	1220	99
Країни ЄС.....	88	7820	89
Індія.....	304	2955	10
Мексика.....	21,7	1985	91
Нова Зеландія.....	9,89	592	60
Російська Федерація	16,9	1334	79

* Розраховано за даними: FAPRI-ISU 2011 World Agricultural Outlook [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fapri.iastate.edu/outlook/2011> ; Тваринництво України : стат. зб. – К. : Держстат України, 2012. – С. 12–13, 26–27.

Стратегічні напрями розбудови м'ясного скотарства визначено в Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року (далі – Програма), затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 № 1158, передбачають:

1) державну підтримку розвитку скотарства в особистих селянських господарствах на основі стимулювання кооперації та забезпечення їх у першу чергу племінним молодняком;

2) розвиток м'ясного скотарства, птахівництва і свинарства в сільськогосподарських підприємствах і великих фермерських господарствах;

3) сприяння розвитку конкурентоспроможного виробництва шляхом підтримання формування механізованих тваринницьких ферм і комплексів, укомплектованих високопродуктивним поголів'ям та забезпечених належною кормовою базою.

Можна сказати, що в Програмі фактично визначено три моделі одночасного розвитку м'ясного скотарства в Україні: 1 – екстенсивна модель на базі особистих

селянських господарств; 2 – індустріальна модель на базі сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств середнього розміру; 3 – індустріальна модель на базі великих агробізнесових структур. Розглянемо їх з точки зору досягнення основної стратегічної мети галузі м'ясного скотарства в Україні, яку ми визначили як створення стартових технологічних та економічних умов для формування і розвитку спеціалізованої галузі м'ясного напрямку.

На користь першої та другої моделей розвитку (на базі особистих селянських господарств, їх кооперативних об'єднань, фермерських господарств, сільськогосподарських підприємств) працюють не тільки міркування соціальної доцільності та екологічної безпеки, але й поширеність цих моделей у світовій практиці, зокрема, у країнах ЄС. За даними Євростату [5], середнє поголів'я м'ясної худоби, що вирощується на одній фермі в ЄС-25, становить 40 голів, хоча різниця в середніх розмірах виробництва між країнами є досить істотною – від 107 голів у Нідерландах до 2,6 голови в Румунії. Таким чином, м'ясне скотарство ЄС розвивається на основі невеликих та середніх фермерських господарств. Підтримання цих моделей розвитку м'ясного скотарства вимагає значних ресурсів, які, відповідно до САП ЄС, надходять фермерам з Брюсселя та які Україна навряд чи зможе собі дозволити на даний час і в середньостроковій перспективі.

За роки аграрних реформ в Україні не вдалося створити ефективний сектор фермерських господарств, який міг би скласти основу сільськогосподарського виробництва країни, а процеси кооперації фермерських та особистих селянських господарств перебувають на зародковому етапі. Сільськогосподарські підприємства і великі фермерські господарства, які утворилися на базі колишніх КСП у результаті їх реорганізації, не мають власних фінансових ресурсів для розвитку м'ясного скотарства, а джерела державної підтримки є вкрай обмеженими. Отже, найбільші можливості швидкими темпами збільшувати концентрацію м'ясного виробництва мають вертикально інтегровані структури (агрохолдинги та інші великі агробізнесові формування). У зв'язку з цим ми пропонуємо з трьох передбачених Програмою моделей визнати пріоритетною *індустріальну модель розвитку м'ясного скотарства на засадах великого бізнесу*.

Ми виходимо з того, що саме завдяки концентрації м'ясного скотарства (переходу на так звані індустріальні моделі вирощування тварин – моделі IFAP (Industrial Farm Animal Production), які почали поширюватися з 1930-х років у США, а з 1970-х – у латиноамериканських та інших країнах світу) вдалося знизити собівартість виробництва продукції м'ясного скотарства і забезпечити доступні ціни на червоне м'ясо для населення країн, що розвиваються [6]. Переваги концентрації м'ясного скотарства у великих господарствах спеціалізованих зон досягаються за рахунок впровадження сучасних інноваційних технологій інтенсивної відгодівлі, використання кваліфікованих спеціалістів, кращого доступу до фінансових ресурсів і ринків збуту, вертикальної інтеграції – від виробництва кормів та інших ресурсів до переробки і реалізації продукції, виходу на експортні ринки.

Надання пріоритетності індустріальній моделі дасть реальну можливість вивести м'ясне скотарство України з кризового стану, тим більше, що традиції вирощування м'ясних порід худоби на індустріальній основі ще не втрачено. За такою моделлю на базі колективних та державних господарств м'ясне скотарство в Україні розвивалося з 1950-х років. Відродження галузі на новій основі дозволить забезпечити доступні для населення ціни на м'ясо великої рогатої худоби в умовах зростання світових цін на продовольство, а також стандарти якості продукції для виходу на зовнішні ринки.

Наші опоненти критикують індустріальну модель за можливі негативні соціальні та екологічні наслідки великомасштабного інтенсивного виробництва м'ясної тваринницької продукції. Питання негативного впливу інтенсивних технологій на довкілля і сільську місцевість активно дискутується в наукових та експертних колах не тільки в Україні, але й у всьому світі [6; 7]. Досвід західних країн показує шляхи вирішення питань зменшення негативного впливу індустріальних систем виробництва м'яса великої рогатої худоби на довкілля (табл. 2).

Таблиця 2

**Переваги, ризики та шляхи мінімізації ризиків
індустріальної моделі розвитку м'ясного скотарства**

Переваги	Ризики	Шляхи зниження ризиків
<p>Для галузі: прискорення процесу відродження м'ясного скотарства за рахунок залучення приватних інвестицій; нижча собівартість і вища конкурентоспроможність продукції за рахунок: – економії на масштабі; – інтенсивних технологій; – високопродуктивного стада; – сучасних методів організації виробництва та збуту; – кращого доступу до фінансових ресурсів; – використання кваліфікованих спеціалістів; – вертикальної інтеграції; – кращого доступу до ринків збуту; – впровадження систем управління якістю.</p> <p>Для суспільства: цінова доступність м'яса для населення; створення потенціалу для нарощування експорту; зменшення імпортозалежності на ринку м'яса; створення робочих місць у сільській місцевості</p>	<p>Для здоров'я людини: скупчення тварин сприяє поширенню інфекційних хвороб; використання великої кількості антибіотиків знижує якість продукції.</p> <p>Екологічні: критичний рівень забруднення ґрунтів, ґрунтових вод та екосистеми в цілому.</p> <p>Економічні для сільських громад: втрата джерел доходів сільських домогосподарств через неможливість конкурувати з інтенсивними виробництвами; зменшення можливостей місцевих бюджетів щодо підтримання розвитку сільської соціальної інфраструктури внаслідок того, що великі агробізнесові структури, як правило, не є платниками податків до сільських місцевих бюджетів</p>	<p>Для здоров'я: впровадження сучасних технологій, у тому числі у ветеринарній медицині.</p> <p>Екологічних: розвиток технологій, які зменшують негативний вплив на водні та земельні ресурси; регуляторні вимоги з боку державної та місцевої влади щодо нагромадження відходів виробництва та управління ними; використання відходів скотарства для виробництва альтернативних джерел енергії та органічних добрив.</p> <p>Економічних: впровадження механізмів взаємодії з іншими формами господарювання: продаж телиць м'ясних порід репродуктивного віку, а також нетелей (запліднених телиць) сільгосп підприємствам та іншим господарюючим структурам для подальшого розведення племінної худоби або отримання високопродуктивного м'ясного поголів'я великої рогатої худоби (телят); реалізація телят господарствами населення до комплексів інтенсивної відгодівлі на вигідних умовах; впровадження системи виробничих контрактів співпраці між комплексами інтенсивної відгодівлі та господарствами населення</p>

Розвиток технологій дозволяє зменшити навантаження інтенсивного скотарства на водні та земельні ресурси. Так, у результаті їх впровадження у м'ясному скотарстві США на кожний фунт виробленої яловичини у 2007 р. витрачалося на 14% менше води і на 34% — земельних ресурсів, ніж у 1977 р. [8]. Крім того, нові технології у м'ясному скотарстві дозволяють підтримувати тварин у належному стані, упереджувати і контролювати хвороби, покращувати засвоєння кормів тваринами, що також сприяє зменшенню негативного впливу на довкілля.

Уряди багатьох країн і місцева влада запроваджують суворі обмеження для розвитку індустріальних систем у скотарстві. Такі системи існують, наприклад, у Канаді. Зокрема, обмеження в провінції Саскачеван вимагають від операторів інтенсивного скотарства планів з нагромадження та управління відходами виробництва з урахуванням того, щоб не завдавати шкоди водним ресурсам [9; 10].

В ЄС діє система нормативно-правових актів, які забезпечують взаємозв'язок заходів щодо захисту довкілля з програмами підтримання виробництва окремих видів продукції — так звані *акти “взаємного погодження” (compulsory cross-compliance)*. Усі фермери, які одержують європейську бюджетну підтримку, у відповідь зобов'язуються дотримуватися визначених правил технічного регулювання і стандартів. Законодавство ЄС встановлює 18 пріоритетних стандартів щодо охорони довкілля, безпеки продовольства, здоров'я тварин і умов їх утримання.

Створювати тваринницькі комплекси м'ясної спеціалізації можна декількома шляхами. У племінних господарствах застосовують чистопородне розведення худоби за рахунок:

- власного відтворення або закупівель чистопородних тварин (телиць або нетелей);
- трансплантації ембріонів м'ясної худоби;
- схрещування наявного в господарстві маточного поголів'я з використанням сперми м'ясних бугаїв.

Такі напрями закладено, наприклад, у програми та проекти розвитку м'ясного скотарства Російської Федерації, Казахстану та Беларусі, які мають чітке цільове спрямування на розвиток саме цієї спеціалізованої галузі. Ураховуючи зарубіжний досвід і реальні можливості вітчизняного аграрного сектору, вважаємо за доцільне виділити в рамках національного пілотний проект, спрямований на формування основи м'ясного скотарства в Україні. Він має включати будівництво нових високотехнологічних тваринницьких комплексів у найсприятливіших регіонах України, які не тільки забезпечать збільшення обсягів виробництва конкурентоспроможної м'ясної продукції, але й створять базу для відновлення та нарощування генетичного потенціалу м'ясного тваринництва за рахунок залучення високопродуктивних племінних ресурсів найкращих елітних м'ясних порід великої рогатої худоби.

У рамках проекту необхідно передбачити створення системи утилізації відходів тваринництва. Зокрема, використання гною має бути тісно пов'язане з рослинництвом і задовольняти потреби в органічних добривах як внутрішні, так і господарств-сусідів. Альтернативним або додатковим напрямом утилізації гною є його переробка на біогаз.

Відповідно до Положення про проекти з пріоритетних напрямів соціально-економічного та культурного розвитку (національні проекти), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 08.12.2010 № 1255, і чинних бюджетних програм підтримання сільського господарства, визначимо такі форми державної фінансової підтримки Проекту розвитку м'ясного скотарства:

- залучення коштів від міжнародних фінансових організацій, згідно з укладеними міжнародними договорами, однією із сторін яких є Україна (Світовий банк, Європейський банк реконструкції і розвитку);
- залучення компанією, яка керує проектом, коштів від фінансових кредитних установ з наданням державних гарантій за її борговими зобов'язаннями;
- пряме фінансування з держбюджету заходів щодо реалізації Проекту з фіксуванням цього окремим рядком у розділі “Розподіл видатків Державного бюджету”;
- фінансування за рахунок коштів держбюджету, передбачених програмами державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників;
- фінансування за рахунок коштів місцевих бюджетів;
- непряме фінансування – звільнення учасників Проекту від митних та податкових платежів при реалізації його заходів.

Ураховуючи вагому роль господарств населення у виробництві м'яса великої рогатої худоби та доходів від особистих селянських господарств у структурі доходів сільського населення, доцільно зберігати чинні механізми підтримання виробництва м'яса великої рогатої худоби в господарствах населення і фермерських господарствах, а також у сільськогосподарських підприємствах. При цьому між усіма моделями можуть розвиватися такі механізми взаємодії за пріоритетного становлення інтенсивного великомасштабного виробництва м'ясної продукції, як:

- продаж телиць репродуктивного віку і нетелей;
- реалізація телят господарствами населення безпосередньо до комплексів інтенсивної відгодівлі;
- розвиток системи виробничих контрактів, які дозволять впроваджувати механізми вертикальної інтеграції на основі розподілу і взаємодоповнення функцій великотоварного індустріального виробництва та виробництва в господарствах населення, орієнтовані на зменшення негативного соціального та екологічного навантаження від впровадження інтенсивних технологій [11].

Як бачимо, реалізація даного Проекту не означає відмову від підтримання інших моделей розвитку м'ясного тваринництва, а навпаки, надає їм шанси.

Отже, для розвитку м'ясного скотарства в Україні потрібні стартові економічні й технологічні умови. Для досягнення визначеної стратегічної мети альтернативи пріоритету великомасштабного виробництва у скотарстві на основі інтенсивних технологій та із залученням ресурсів великого бізнесу поки що немає. Слід зазначити, що зміщення державної політики у бік підтримання великотоварних підприємств, розвиток технологій, інфраструктури та вдосконалення племінної бази зроблять галузь більш конкурентоспроможною та стабільною. Також слід мінімізувати можливі негативні соціальні та екологічні наслідки великомасштабного інтенсивного виробництва тваринницької продукції, посиливши роль державного регулювання у цій сфері. Доцільно розвивати

взаємозв'язки між різними моделями виробництва, які б одночасно підтримували виробництво і в секторі господарств населення, зокрема, на основі системи виробничих контрактів.

Список використаної літератури

1. Стратегія розвитку м'ясного скотарства в Україні у контексті національної продовольчої безпеки ; [за ред. М.В. Зубця, І.В. Гузева]. — К. : Укр. акад. аграр. наук, Ін-т розведення і генетики тварин, Аграрна наука, 2005. — 175 с.
2. *Березівський П.С.* Стратегічні пріоритети розвитку м'ясного скотарства // Сталий розвиток економіки : Всеукраїнський науково-виробничий журнал. — 2011. — № 6. — С. 166.
3. *Гетья А., Башченко М., Рубан С., Костенко О.* Основні складові проекту “Відроджене скотарство” // Тваринництво України. — 2011. — № 10. — С. 2–7.
4. *Пуцентайло П.Р.* Перспективи розвитку виробничого потенціалу м'ясного скотарства України // Сталий розвиток економіки : Всеукраїнський науково-виробничий журнал. — 2011. — № 1. — С. 15.
5. European Commission [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://ec.europa.eu/agriculture/agrista/2010/table_en/C5-3-3534s1.pdf.
6. Putting Meat on the Table: Industrial Farm Animal Production in America : A Report of the Pew Commission on Industrial Farm Animal Production. — Р. 1–9 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.ncifap.org/_images/PCIFAPSmry.pdf.
7. Red meat. Agribusiness Handbook. FAO. — 2009. — Р. 7 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.fao.org>.
8. Living in a World of Decreasing Resources & Increasing Regulation: How to Advance Animal Agriculture / A White Paper based on information from the 2012 Annual Conference of the National Institute for Animal Agriculture (NIAA). — 26–29 March. — 2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.thebeefsite.com>.
9. *Caldwell W.J., and Toombs M.* Planning and Intensive Livestock Facilities : Canadian Approaches [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.waynecaldwell.ca/Publications/livestock_XCanada.pdf.
10. The Regulation of Intensive Livestock Operations in Saskatchewan [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.agriculture.gov.sk.ca/Regulation_ILOs_SK.
11. *Kunkel P.L., Peterson J.A., Mitchell J.A.* Agricultural Production Contracts. — Minnesota : University of Minnesota [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.extension.umn.edu/distribution/businessmanagement/DF7302.html>.
12. Відроджене скотарство : нац. проєкт. — К. : Мінагрополітики України, Укр. акад. аграр. наук, ДІА, 2011. — 44 с.

References

1. *Strategiya Rozvytku M'yasnogo Skotarstva v Ukraini u Konteksti Natsional'noi Prodovol'choi Bezpeky, za red. M.V. Zubets', I.V. Huzev* [Strategy of Development of Ukraine's Cattle Breeding in the Context of the National Food Safety, edited by M.V. Zubets', I.V. Huzev]. Kiev, Inst. of Breeding and Genetics of Animals of the NAAS of Ukraine, Afrarna Nauka, 2005, 175 p. [in Ukrainian].
2. *Bereziv's'kyi P.S.* *Strategichni priorytety rozvytku m'yasnogo skotarstva* [Strategic priorities of the development of restored cattle breeding]. *Stalyi Rozvytok Ekonomiky – Steady Development of Economy*, 2011, No. 6, p. 166 [in Ukrainian].
3. *Hetya A., Bashchenko M., Ruban S., Kostenko O.* *Osnovni skladovi proektu “Vidrodzhene skotarstvo”* [Main components of the project “Restored Cattle Breeding”]. *Tvarynytstvo Ukrainy – Cattle Breeding of Ukraine*, 2011, No. 10, pp. 2–7 [in Ukrainian].
4. *Putsenteilo P.R.* *Perspectyvy rozvytku vyrobnychogo potentsialu m'yasnogo skotarstva Ukrainy* [Perspectives of the development of the production potential of Ukraine's cattle breeding]. *Stalyi Rozvytok Ekonomiky – Steady Development of Economy*, 2011, No. 1, p. 15 [in Ukrainian].
5. European Commission, available at: http://ec.europa.eu/agriculture/agrista/2010/table_en/C5-3-3534s1.pdf.

6. Putting Meat on the Table: Industrial Farm Animal Production in America : A Report of the Pew Commission on Industrial Farm Animal Production, pp. 1–9, available at: www.ncifap.org/_images/PCIFAPSmry.pdf.

7. Red meat. Agribusiness Handbook. FAO, 2009, p. 7, available at: <http://www.fao.org>.

8. Living in a World of Decreasing Resources & Increasing Regulation: How to Advance Animal Agriculture, 2012, available at: <http://www.thebeefsite.com>.

9. *Caldwell W.J., and Toombs M.* Planning and Intensive Livestock Facilities : Canadian Approaches, available at: http://www.waynecaldwell.ca/Publications/livestock_XCanada.pdf.

10. The Regulation of Intensive Livestock Operations in Saskatchewan, available at: http://www.agriculture.gov.sk.ca/Regulation_ILOs_SK.

11. *Kunkel P.L., Peterson J.A., Mitchell J.A.* Agricultural Production Contracts. Minnesota : Univ. of Minnesota, available at: <http://www.extension.umn.edu/distribution/businessmanagement/DF7302.html>.

12. *Vidrodzhene Skotarstvo* [Restored Cattle Breeding]. Kiev, Ministry of Agrarian Policy of Ukraine, NAAS of Ukraine, DIA, 2011, 44 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 25 грудня 2012 р.
